

Tilburg University

(Recensie) Gil Renberg, Where Dreams May Come (2 vol. set). Incubation Sanctuaries in the Greco-Roman World (Brill 2017)

Beumer, Mark

Published in:
Kleio-Historia

Publication date:
2018

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):

Beumer, M. (2018). (Recensie) Gil Renberg, Where Dreams May Come (2 vol. set). Incubation Sanctuaries in the Greco-Roman World (Brill 2017). *Kleio-Historia*, 7, 41-44.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

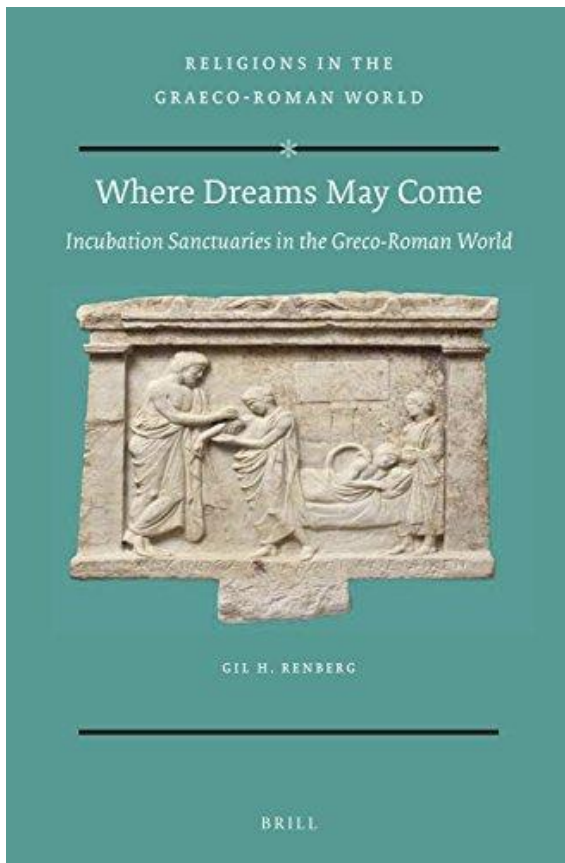
- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Recensie Gil Renberg, *Where Dreams May Come* (2 vol. set). *Incubation Sanctuaries in the Greco-Roman World* (Brill 2017). ISBN 9789004299764, 1046 pp. €243,00.

Mark Beumer

Classicus Gil Renberg publiceerde in 2017 zijn tweedelige serie *Where Dreams May Come. Incubation Sanctuaries in the Greco-Roman World*, waarin hij naar tempelslaap kijkt vanuit het Nabije Oosten (Soemerië, Babylonië, Hittitische Rijk) tot aan de Merovingische wereld, waarin “christelijke tempelslaap” voorkomt. Dit boek komt toevalligerwijs tot stand door zijn bewerking van zijn dissertatie *Commanded by the Gods: An Epigraphical Study of Dreams* uit 2003. Renberg is kritisch naar bestaande studies over tempelslaap, die naar eigen zeggen gebaseerd zijn op oude en achterhaalde literatuur, wat diens conclusies ondermijnt. Meer specifiek verwijt hij wetenschappers geen gebruik te maken van belangrijke studies over dromen. Zijn doel is om met deze studie dit probleem te verhelpen, zodat wetenschappers een up-to-date naslagwerk hebben om aan te refereren. Verder kijkt hij waar tempelslaap (wellicht) voorkwam met de daarbij behorende rituelen en bronnen die hierover

verhalen.¹ Echter zal ook dit werk waarschijnlijk ooit achterhaald zijn, wanneer wetenschappers andere nieuwe methoden zullen gebruiken. Renberg’s methode is om elke geciteerde bron voor tempelslaap te analyseren qua betrouwbaarheid en bruikbaarheid.²

In Volume I is deel 1 introducerend van aard en bespreekt terminologie, vorig onderzoek alsook de vroege ontwikkeling van tempelslaap (hoofdstuk 1-2). Deel 2 handelt over Griekse culten (hoofdstuk 3-5) in relatie tot tempelslaap, zoals de cultus van Asklepios in de Griekse wereld, de culten van Amphiaraos en Hemithea en ‘Divinatory Incubation’ in de Griekse wereld. Deel 3 (hoofdstuk 6-9) kijkt naar tempelslaap in de Romeins-Egyptische periode en concentreert zich op de culten van Sarapis en Isis en andere figuren en locaties. Volume II beslaat zeven hoofdstukken waarin diverse thematische studies en een catalogus worden aangeboden.

In zijn inleiding bespreekt Renberg tempelslaap en andere soorten van waarzeggerij, definities, eerder onderzoek, methodologische problemen van therapeutische versus voorspellende tempelslaap en goden die met tempelslaap verbonden zijn. Net als andere wetenschappers gaat Renberg in op de diverse gebruikte termen voor tempelslaap zoals ἐγκοίμησις en *incubatio*

¹ G. Renberg, *Where Dreams May Come* (2 vol. set). *Incubation Sanctuaries in the Greco-Roman World* (Brill 2017) 34.

² Renberg, *Where Dreams May Come*, xv-xvii.

(Diodorus van Sicilië), dat zoveel betekent als “a sleeping within”, waarbij het gaat om slapen in een heiligdom, met als doel om een droomorakel van een god over een speciale aangelegenheid te ontvangen. Verder noemt Renberg ἐγκαθεύδω, ἐγκαθεύδειν (erin slapen) en καθεύδειν (slapen) als mogelijke concepten voor tempelslaap. Naast het feit dat Grieken en Romeinen geen specifieke terminologie hadden, was er ook geen eenduidig begrip voor heiligdommen waar genezing plaatsvond. Termen als μαντεῖον en χρηστήριον of *oraculum* worden vaak genoemd, maar onduidelijk is in welke mate zij van gewone heiligdommen verschillen.³ Vervolgens noemt Renberg zeer beperkt voorgaande studies over tempelslaap en bespreekt hij een door hem geconstrueerde dichotomie tussen therapeutische en voorspellende tempelslaap.

Vanuit therapeutisch opzicht gaat het om zieken die medische aandacht nodig hebben, terwijl het bij de voorspellende variant om advies over alledaagse zaken gaat. Goden als Asklepios, Amphiaraos, Imhotep en Amenhotep, Sarapis en Isis komen bij de eerste variant voor, terwijl bij de tweede variant bijna alle goden en doden voorkomen. Het is de vraag in hoeverre de therapeutische variant bij andere goden zoals Hygieia en Salus is onderzocht. Het kwam ook voor dat de gebeden van bezoekers in elkaar overliepen qua categorie. Naast zieken bezochten ook gezonde mensen de Asklepieia voor vruchtbaarheid. De meeste mensen wilden echter van een chronische ziekte afkomen.⁴

In tegenstelling tot Ehrenheim is Renberg van mening dat ook in het Nabije Oosten en Egypte tempelslaap voorkwam, voordat de Grieks-Romeinse invloed structuur en inhoud veranderde. Renberg poneert dat in het Nabije Oosten voornamelijk voorspellende tempelslaap voorkwam, met uitzondering van enkele teksten, waarin therapeutische tempelslaap voorkomt. Echter is de oorsprong van deze teksten onduidelijk. Renberg maakt daarnaast een onderscheid in koninklijke, niet-koninklijke, priesterlijke en non-elitaire tempelslaap en concludeert dat de meeste visioenen door goden gegeven, niet expliciet door mensen gevraagd waren. Aan de andere kant kan hij zich voorstellen, dat het vanuit de context van rituelen en offers wel bewust gevraagd werd. Volgens Renberg is het onduidelijk in welke mate het Nabije Oosten invloed had op Egyptenaren, Grieken en andere volkeren. Hier bestaat echter de mogelijkheid de acculturatieprocessen te onderzoeken.⁵

Met betrekking tot Egypte zijn dromen al gedurende het tweede millennium v.Chr. erg lang belangrijk in het religieuze dagelijkse leven als een soort raadgevend medium. Pas in de Late Periode (664-332 v. Chr.) is er bewijs dat de inwoners van het Oude (Faraonisch) Egypte zich met tempelslaap bezighielden. Daarnaast is er ondanks veel debat consensus over het feit, dat therapeutische tempelslaap pas in de Ptolemeïsche Periode voorkwam door Griekse invloeden, ondanks de sterke band tussen religie en geneeskunde. De ongepubliceerde Demotische Heidelberg Papyrus werpt misschien een ander licht op de zaak, door te suggereren dat de Griekse invloed zich al voor de 6^e eeuw v. Chr. voltrok. Het is echter onduidelijk waar de droom (beschreven in de papyrus) werd opgeroepen. Voorspellende tempelslaap kwam waarschijnlijk al voor sinds het Nieuwe Rijk (ca. 150-1069 v. Chr.), maar de datering is gebaseerd op omstreden bronnen. De Heidelberg Papyrus wijst in ieder geval op lokale wortels. Het is

³ Renberg, *Where Dreams May Come*, 7-19.

⁴ Renberg, *Where Dreams May Come*, 21-35.

⁵ Renberg, *Where Dreams May Come*, 36-73.

onduidelijk of tempelslaap het eerst voorkwam in tempels, waarbij het ritueel vanuit de privésfeer werd uitgeoefend, of dat tempelslaap in waarzeggerij werd geïmplementeerd. Hoewel er geen betrouwbaar bewijs is dat tempelslaap voor de Ptolemeïsche Periode voorkwam, wijst de Heidelberg Papyrus slechts op een incidentele vraag voor medische hulp aan Amenhotep op een niet bekende locatie. Daar tegenover staat het feit dat de Egyptische religie sterk is beïnvloed door de Griekse, gezien de annexatie van Egypte door Alexander de Grote. De Griekse religie zou evenwel de stichting van genezingsculten sterk bevorderd kunnen hebben. Tijdens de Romeinse Periode zijn er genoeg bewijzen van therapeutische en voorspellende tempelslaap, wat de groeiende populariteit aantoont.⁶

In de sectie over Griekenland noemt Renberg het reeds bekende eerste voorbeeld van voorspellende tempelslaap in de 5^e eeuw v. Chr. toen een man genaamd Mys door de Perzische commandant in een Amphiareion moest slapen, om zoveel mogelijk informatie te vergaren. Vervolgens bespreekt Renberg de ontwikkeling en groei van de cultus van Amphiaraos als heilgod onder invloed van de Asklepioscultus in de 5^e eeuw v. Chr. Sinds dit moment is therapeutische tempelslaap overal in de Griekse wereld bekend binnen Griekse en niet-Griekse culten. Het bewijs hiervoor komt voornamelijk uit de Romeinse Periode.⁷ Tenslotte bespreekt Renberg tempelslaap bij overige volkeren, zoals bij de Nasamones, een Libische stam, maar ook bij de Augilae die de *Manes* als goden vereren en via tombes tempelslaap wilde ontvangen. Hier is een duidelijk verband met de heiligencultus, waarbij de tombe ook het centrale punt was voor verering en het ontvangen van visioenen.⁸

Hierna volgen hoofdstukken waarin therapeutische tempelslaap binnen de Asklepioscultus en in mindere mate bij overige culten in al haar aspecten uitgebreid en kritisch besproken wordt. Dit hoofdstuk wordt gevolgd door een korter vertoog over voorspellende tempelslaap in de Griekse wereld. De Egyptische culten van Sarapis en Isis, Osiris-Apis, Osorapis, Amenhotep en Imhotep, alsook overige culten worden in het derde deel beschreven.

In het tweede deel worden thematische studies en een catalogus besproken, met aandacht voor onbetrouwbare sites verbonden met tempelslaap, andere vormen van directe voorspelling, vruchtbaarheid, taal en problemen met de vroege cultus van Amphiaraos.

In deel XVI bespreekt Renberg tempelslaap binnen het christendom. Hij is zeer kritisch en vraagt zich af of men wel kan spreken van “christelijke tempelslaap”, omdat er geen eenduidige bronnen zijn die wijzen op een coherent ritueel. Daarnaast voert Renberg de discussie over een dan wel of niet directe overname van antiek naar christelijk. Enerzijds poneert hij dat dit wel zo is, omdat de eerste christenen dezelfde rituelen uitvoerden en anderzijds zou er behoorlijk wat tijd tussen zitten, gezien het verval van de Asklepieia en de bouw van kerken.⁹ Duidelijk is dat de christelijke bronnen slechts duiden op de overname van een van de vier vormen van tempelslaap, namelijk het in slaap vallen bij een heiligdom bij toeval, wat Renberg omschrijft als ‘unintentional incubation’, tot het met opzet slapen nabij een heiligdom, met als doel het hebben van een droom, waarin niet perse genezing wordt geschonken, tot het thuis slapen waar

⁶ Renberg, *Where Dreams May Come*, 74-100.

⁷ Renberg, *Where Dreams May Come*, 100-106.

⁸ Renberg, *Where Dreams May Come*, 106-111.

⁹ Renberg, *Where Dreams May Come*, 745-807.

men ongevraagd genezing krijgt.¹⁰ Hierdoor pleit Renberg om de definitie van tempelslaap te verbreden, omdat ondanks diverse herkenbare antieke elementen, het toch een apart fenomeen was dat niet direct tot haar antieke voorganger te herleiden is. Zeker omdat de antieke tempelslaap gericht is op heilige plaatsen van goden en helden, terwijl de christelijke variant gericht is op geneesheiligen, wiens resten in tomben zijn gelegd en dus nabij de incubanten zijn. Naast de geneesheiligen is er de aartsengel Michaël. Bronnen zijn hagiografieën, architectuur en levensbeschrijvingen, maar deze moeten kritisch worden gewogen.

Verder was genezing slechts een aspect van “christelijke tempelslaap”, net zoals dat niet alle heilgoden voor genezing werden aangeropen.¹¹ Renberg gaat door op de vraag wat “christelijke tempelslaap” nu eigenlijk is, aangezien de christenen hier geen eigen term voor hadden, komt Renberg met de definitie: “if it refers specifically to the practice of visiting a holy site and asking a saint or saints to appear in one’s dreams and provide some form of aid, then the evidence for such a phenomenon is little better for the Greek East than it is for the Latin West; however, if taken more broadly to staying and sleeping at a holy site and praying for aid to be delivered in some manner – which could be, but did not have to be, a direct visitation in a dream – there is abundant evidence in the East and substantial evidence in the West.”¹² Afsluitend zegt Renberg dat wetenschappers eerst goed moeten omschrijven wat “christelijke tempelslaap” eigenlijk is, voordat men ermee gaat werken.¹³ Het is de vraag met welk soort christendom wij moeten werken, namelijk het christendom vanuit middeleeuws en Westers perspectief, Grieks en Oosters of wellicht zelfs esoterisch? Vaak wordt vergeten dat het christendom een eigen unieke evolutie heeft doorgemaakt uit het Jodendom en in de loop der tijd is beïnvloed door gnostiek, Grieks-Romeinse en Perzische elementen.

Het tweeledige boekwerk van Renberg is aan de ene kant zeer bruikbaar als naslagwerk, omdat Renberg zowat alle bronnen kritisch heeft beschouwd. Aan de andere kant leiden de voetnoten erg af, aangezien deze soms hele pagina’s beslaan, waarbij men kan afvragen of deze inhoud misschien niet in de hoofdtekst moet staan. Duidelijk is dat tempelslaap in haar algemene vorm sporen heeft in het Nabije Oosten het Oude Egypte, maar dat in Egypte pas sprake is van (therapeutische) tempelslaap vanaf de Ptolemeïsche Periode en in de Griekse wereld vanaf de 5^e eeuw v. Chr. waarna dit zich snel verspreidde in de Romeinse wereld en overige stammen en volkeren alsook de christelijke wereld. Binnen laatstgenoemde is de vraag wat “christelijke tempelslaap” nu eigenlijk is en welke kenmerkende aspecten hieraan verbonden zijn. Dit kan een belangrijk aspect zijn voor dit onderzoek over ritueel transfer binnen de antieke en christelijke wereld. Tenslotte besteedt Renberg geen aandacht aan ritueel transfer en kijkt hij vanuit historiografisch perspectief naar de aanwezigheid van tempelslaap binnen het christendom.

Verder lezen

M. Beumer, 'Hygieia. Identity, Cult and Reception - peer reviewed', in: *Kleio-Historia*, nr. 3. (2016) 5-24.

M. Beumer, *Hygieia. Godin of Personificatie?* (Boekscout, 2^e druk 2016).

¹⁰ Renberg, *Where Dreams May Come*, 747.

¹¹ Renberg, *Where Dreams May Come*, 748-750.

¹² Renberg, *Where Dreams May Come*, 793.

¹³ Renberg, *Where Dreams May Come*, 806-807.